

Submission date: 4/01/2021

Accepted date: 3/04/2021

PERANAN KUALA TERENGGANU SEBAGAI PUSAT KEGIATAN AGAMA KOMUNITI CINA

The Role of Kuala Terengganu as Chinese Community Center for Religious Activity

Azarudin bin Awang^{a1}
Wan Helmy Shahrman bin Wan Ahmad^{a2}
Ahmad Faizal bin Ramly^{a3}

^aAkademi Pengajian Islam Kontemporari,
23000, UiTM Cawangan Terengganu, Kampus Dungun

¹azaru154@uitm.edu.my

²wanhelmy@uitm.edu.my

³faizalramly@uitm.edu.my

Abstrak

Kebanyakan komuniti Cina di negeri Terengganu tinggal di daerah Kuala Terengganu yang berfungsi sebagai ibu negeri, pusat pentadbiran, pusat perniagaan negeri dan pusat keagamaan mereka. Kajian ini bertujuan menjelaskan tentang peranan Kuala Terengganu sebagai pusat perkembangan agama-agama bagi komuniti Cina di negeri ini. Metodologi kajian ini dilakukan melalui kaedah temu bual ke atas lima orang pemimpin badan agama di negeri ini. Hasil kajian menunjukkan bahawa kebanyakan komuniti Cina di negeri Terengganu berpegang kepada agama Buddha, Taoisme dan Confucianisme dan sebahagian daripada mereka memeluk agama Kristian dan Islam.

Kata Kunci: Agama, Komuniti Cina, Kuala Terengganu, Kegiatan.

Abstract

Most of the Chinese community in Terengganu live in Kuala Terengganu area which serves as the capital, administrative, business and religious center of the state. This study aims to explain the role of Kuala Terengganu as a center for the development of religions for the Chinese community in this state. The methodology of this study is conducted through series of interview with 5 religious leaders. The result reveals that

most of the Chinese communities in the state of Terengganu adhere to Buddhism, Taoism and Confucianism while some of them embrace Christianity and Islam.

Keywords: Religion, Chinese Community, Kuala Terengganu, Activity.

PENDAHULUAN

Negeri Terengganu yang terletak di bahagian Pantai Timur Semenanjung Malaysia merupakan sebuah negeri yang didiami oleh lebih 95% penduduknya daripada komuniti Melayu Muslim. Manakala 2.7% penduduknya adalah berbangsa Cina yang menganut pelbagai kepercayaan. Meskipun begitu, latar belakang sejarah kehadiran, hubungan dan penempatan di negeri ini memperlihatkan komuniti Cina memiliki peranan yang tersendiri dalam hubungan antara kaum di negeri ini. Kuala Terengganu yang menjadi ibu kota negeri turut berperanan sebagai pusat keagamaan bagi masyarakat Cina negeri ini. Justeru, makalah ini memaparkan tentang latar belakang komuniti Cina khususnya dari aspek historiografi dan kehidupan beragama komuniti Cina di Kuala Terengganu.

SEJARAH KEDATANGAN MASYARAKAT CINA

Sama ada disadari atau tidak, semenjak ratusan tahun lagi nama Terengganu disebut di dalam catatan sejarah kerajaan China. Catatan yang terawal yang menceritakan tempat-tempat spesifik di Terengganu direkodkan di dalam *Han shu* yang ditulis oleh Bangu semasa dinasti Han (Wan Salihin et al, 2002). Selain daripada itu, tulisan Zhao Rukuo dalam Dinasti Song menyebut Terengganu dengan panggilan *Deng Ya Nong*, Wang Dayuan dari Dinasti Yuan dalam bukunya *Tao Yu Zhi Lie* menyebut Terengganu dengan nama *Ding Jia Lu*. Manakala di dalam peta pelayaran laksamana Cheng Ho, Terengganu disebut sebagai *Ding Jia Luo*. Begitu juga, nama Terengganu juga direkodkan di dalam bibliografi negara-negara asing Dinasti Ming dalam jilid 325 sebagai *Ting Ji Yi* (Buyong Adil, 1974). Apa yang jelasnya negeri ini memainkan peranan yang tersendiri dalam lipatan sejarah kerajaan-kerajaan lampau China. Sejarawan Paul Wheatley dengan memetik buku catatan sejarawan Cina yang bernama *Chou Chiu Fei* yang ditulis pada tahun 1178 M menyatakan sebagaimana berikut:

“Hubungan orang Cina dengan Terengganu terjalin secara berterusan, apatah lagi kapal-kapal Cina sentiasa belayar ke Terengganu, tujuan itu adalah untuk mengadakan perdagangan dengan pedagang setempat”. (Muhammad Saleh, 1992)

Tulisan-tulisan awal yang lain menjelaskan tentang penempatan masyarakat Cina ialah tulisan yang menceritakan tentang kedatangan Laksamana Cheng Ho ke Terengganu pada abad ke 14 M. Laksamana Cheng Ho pernah singgah ke kampung Jeram yang terletak 23 kilometer dari Kuala Terengganu pada abad ke 14 M. Sebagai

memperingati kehadiran beliau, masyarakat Cina yang telah sedia ada di kampung Jeram telah mendirikan sebuah tokong Laksamana Cheng Ho bagi memperingati kedatangan beliau. Ini membuktikan bahawa telah wujud penempatan masyarakat Cina di Kuala Terengganu pada abad ke 14 M (Cheong, 1991). Hubungan masyarakat Melayu dan Cina sejak sekian lama telah melahirkan masyarakat peranakan Cina. Abd Wahid Jais & Faezah (2001) menjelaskan bahawa masyarakat Peranakan Cina menggunakan bahasa Melayu sebagai medium perhubungan harian dan kebanyakan sosio-budaya mereka lebih mirip kepada kehidupan Melayu setempat. Menurut catatan seorang ahli peniaga China iaitu Wang Ta Yuan sewaktu melawat Temasik pada tahun 1349 M, beliau telah singgah di Kuala Terengganu dan mendapati bahawa telah ada penempatan masyarakat Cina di negeri tersebut (Purcell, 1964). Berdasarkan kenyataan di atas dapat dijelaskan bahawa trend kedatangan masyarakat Cina ke Terengganu hampir menyerupai ketibaan mereka pada zaman kesultanan Melaka. Lantaran kehidupan mereka begitu rapat dengan kehidupan masyarakat Melayu setempat, komuniti ini digelar sebagai masyarakat 'Cina Peranakan' atau masyarakat 'Baba dan Nyonya'.

Melewati abad ke 14, terdapat beberapa penulis Barat yang menceritakan lebih jelas perihal masyarakat Cina di Terengganu seperti Kapten Alexander Hamilton, seorang berbangsa Inggeris yang telah melawat Kuala Terengganu pada 1719-1720 M. Dalam catatannya telah menyatakan bahawa masyarakat Cina mendirikan penempatan awal di tepi-tepi sungai di negeri Terengganu (Lamat, 1975). Hal ini disebabkan kebanyakan masyarakat Cina terlibat dalam bidang perniagaan, justeru keadaan ini memudahkan mereka menjalankan urusan perdagangan. Selanjutnya, John Francois de Surville (1769 M) dari Perancis menceritakan terdapat tiga bazar yang digunakan untuk tujuan perniagaan di Kuala Terengganu. Salah satunya diperuntukkan kepada komuniti Cina (Dunmore, 1973). Selain itu, Alexander Hamilton menjelaskan bahawa lada hitam dan emas merupakan dua barangan yang dibeli oleh komuniti Cina (Muhammad Yusoff, 1991). Dengan demikian, masyarakat Cina memainkan peranan yang penting dalam urusan perniagaan di Terengganu apabila pihak kerajaan memperuntukkan ruang perniagaan yang khusus kepada masyarakat Cina. Abdullah Munsyi (1960) menukilkan di dalam catatannya tentang penempatan komuniti Cina dengan rumah batu yang kukuh telah di bina di Kampung Cina. Begitu juga laporan daripada penulis Barat yang lain seperti Robert Hunter, T.J. Newbold, M. Medhurst, Hugh Clifford yang menceritakan kehidupan masyarakat Cina di sekitar Kuala Terengganu. Newbold menyebut dalam tulisannya bahawa masyarakat Cina di negeri Terengganu tinggal di Kampung Cina, Wakaf Tapai dan Kampung Tirok. Diteliti secara terperinci, hubungan masyarakat Cina dengan negeri Terengganu telah berlangsung sebelum kedatangan agama Islam lagi. Menjelang abad ke 18 didapati telah wujud penempatan masyarakat Cina yang terbina kukuh di negeri Terengganu. Lantaran itu Kuala Terengganu telah muncul sebagai pusat perdagangan dan

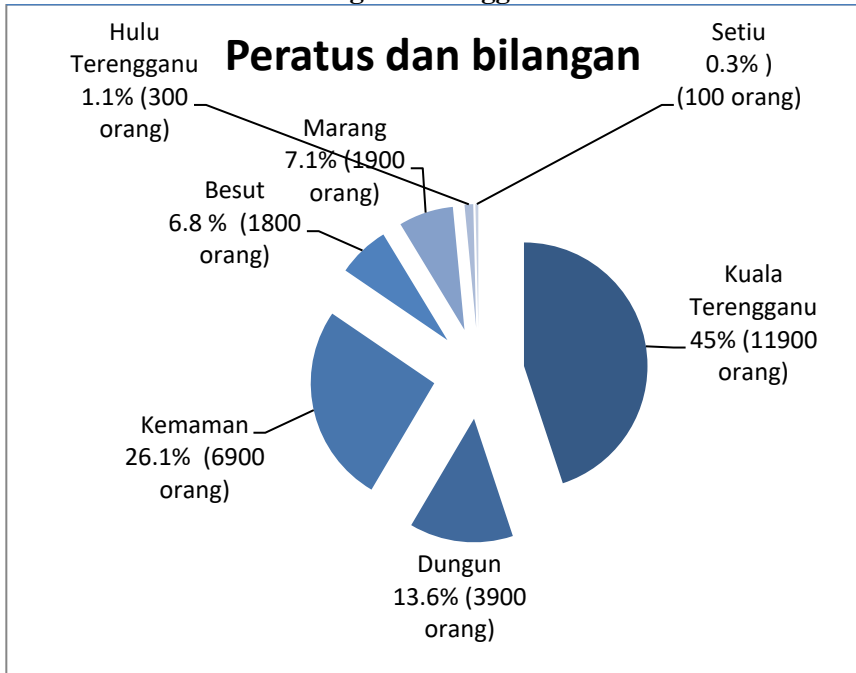
perniagaan yang menjadi tumpuan masyarakat Cina hingga ke hari ini. Maka dengan itu, Hugh Clifford pernah menyamakan Kuala Terengganu sebagai Birmingham (Muhammad Yusoff, 1991). Pendek kata kehebatan Terengganu sebagai sebuah pelabuhan yang hebat pada abad ke 18 M diperkukuhkan lagi oleh kenyataan Khoo Kay Kim (2009) yang menjelaskan sebagaimana berikut:

“...Kuala Terengganu, in the eighteenth century, together with Riau (now part of Indonesia) were the leading ports in the Malay archipelago. Moreover, it is possible to present some vivid descriptions of eighteenth century Kuala Terengganu because it was visited by several foreigners who left behind valuable records”

Mengambil kira sejarah awal masyarakat Cina di negeri Terengganu sebagaimana diterangkan seperti di atas, dapat dijelaskan bahawa kehadiran masyarakat Cina ke negeri Terengganu adalah dari gelombang yang pertama iaitu kelompok pedagang yang datang ke Alam Melayu secara suka rela. Faktor ini menyebabkan kelompok Cina dapat mengadakan perhubungan lebih licin dengan budaya Melayu tempatan berbanding masyarakat Cina yang tiba pada zaman penjajahan Inggeris. Dalam konteks negeri Terengganu, kelompok ini terdiri daripada suku Hokkien yang juga dikenali sebagai Cina Peranakan. Satu hal lagi yang boleh diperhatikan ialah perkahwinan Sultan Ahmad I dengan anak seorang tauke Cina yang menguruskan tarian menora memperlihatkan bahawa berlaku hubungan yang begitu baik di antara masyarakat Melayu dan komuniti Cina di negeri Terengganu pada peringkat yang tinggi (Mohamad Anuar & Nik Anuar, 2009). Menyedari negeri ini tidak mempunyai kepentingan dalam aspek ekonomi, negeri Terengganu agak lewat menerima pengaruh Inggeris. Melalui perjanjian Bangkok 1909, Terengganu sebagai antara negeri yang bernaung di bawah kerajaan Siam akhirnya diserahkan kepada Inggeris. Walaupun begitu, sultan-sultan negeri Terengganu telah menolak kewujudan penasihat British. Penasihat British di Terengganu hanya diiktiraf mulai tahun 1919. Justeru, fenomena penghijrahan masyarakat Cina secara besar-besaran ke negeri-negeri Melayu pada awal abad ke 18 tidak berlaku di negeri ini.

Menurut laporan kependudukan negeri Terengganu 2010, jumlah penduduk Cina di negeri ini ialah seramai 27,900 orang atau berjumlah 2.4% daripada jumlah keseluruhan penduduk (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010). Walaupun mewakili peratus yang kecil namun masyarakat Cina merupakan kelompok yang kedua terbesar di negeri Terengganu. Kebanyakan masyarakat Cina di negeri Terengganu tinggal di bandar-bandar utama di negeri ini. Taburan penempatan masyarakat Cina di daerah-daerah negeri Terengganu mengikut perangkaan 2010 adalah sebagaimana berikut:

Carta Pai 1: Bilangan dan Peratus Masyarakat Cina Mengikut Daerah Di Negeri Terengganu

Dari segi lokasi, kebanyakan masyarakat Cina di Negeri Terengganu tinggal di daerah-daerah yang sedang membangun sebagai pusat kegiatan ekonomi dan industri yang menjanjikan sesuatu yang lebih baik. Paling menonjol, kebanyakan komuniti Cina di Terengganu tinggal di daerah Kuala Terengganu, Kemaman dan Dungun. Boleh dikatakan, bilangan masyarakat Cina di negeri Terengganu adalah antara yang terkecil di Malaysia. Pengaruh budaya Melayu yang begitu menonjol dalam kehidupan seharian komuniti Cina di negeri Terengganu menjadikan kelompok ini amat berbeza dengan komuniti Cina di negeri lain di Malaysia (Tan, 2002). Berdasarkan data yang diperolehi, jumlah masyarakat Cina di negeri Terengganu antara tahun 2006-2010 adalah sebagaimana berikut:

Jadual 1: Komuniti Cina 2006-2010 di Negeri Terengganu

Tahun	Jumlah	Peratus	Jumlah Keseluruhan Penduduk Terengganu
2006	26700	2.8	962 000
2007	27000	2.77	973 900
2008	27200	2.76	986 300
2009	27600	2.76	999 300
2010	26400	2.59	1017 200

Jadual 1 di atas menunjukkan peratus dan jumlah masyarakat Cina di negeri Terengganu di antara tahun 2006 hingga 2010. Sungguhpun jumlah penduduk di negeri Terengganu melebihi satu juta pada tahun 2010 namun didapati jumlah bilangan dan peratus masyarakat Cina di negeri Terengganu pada tahun tersebut semakin menurun. Rahmah (2008) melihat peluang mencari rezeki yang lebih baik menyebabkan berlakunya penghijrahan rakyat Terengganu khususnya ke negeri Selangor sekali gus telah mengurangkan rakyat berdaftar di negeri ini. Tan Yao Sua (2012) menyokong hujah ini dengan menyatakan bahawa golongan belia Cina Terengganu berhijrah ke negeri-negeri lain kerana wujud peluang pekerjaan dan pendidikan yang terbuka luas di luar.

METODOLOGI KAJIAN

Kaedah kajian adalah berdasarkan pendekatan kualitatif melalui bentuk kajian perpustakaan dan kaedah temu bual sebagai proses pengumpulan data. Temubual informan melibatkan 5 orang pemimpin atau penaung badan-badan agama yang berkaitan dengan komuniti Cina di negeri Terengganu. Justeru, temu bual dilakukan dengan Pastor St Andrew’s Church, Presiden Persatuan Buddha Terengganu, Pegawai PERKIM (Persatuan Kebajikan Malaysia), Presiden MACMA (Persatuan Cina Muslim Malaysia) Cawangan Terengganu dan Pegawai MAIDAM (Majlis Agama Islam & Adat Melayu) Terengganu. Soalan yang ditanya adalah menyentuh tentang asas ajaran agama, peranan badan agama dan aktiviti agama yang dijalankan. Temubual ini dirakam melalui audio secara bersemuka dengan menggunakan soalan-soalan kajian yang tidak berstruktur bagi membolehkan pengkaji mendalami pengalaman sebenar yang berlaku dalam agama tersebut. Selanjutnya, data kajian dianalisis menggunakan kaedah analisis tema yang melibatkan tiga tahap utama iaitu transkripsi, analisis dan identifikasi tema. Tahap transkripsi membolehkan pengkaji membiasakan diri dengan data yang diperolehi dan idea-idea awal analisis. Tahap analisis pula melibatkan pengkodan dan pengkonsepsian data. Ini memerlukan pengkaji memproses data diperolehi berulang-ulang bagi memastikan data dikategorikan dalam kod yang bersesuaian. Manakala proses akhir melibatkan pengkaji menghalusi kategori data yang telah dikodkan untuk dilaporkan dalam hasil kajian.

HASIL KAJIAN DAN PERBINCANGAN

Tan Chee Beng (2011) menyatakan bahawa masyarakat Cina di Malaysia memahami ‘Agama Cina’ sebagai *Baishen* iaitu memuja dewa dan *Baifo* iaitu penyembahan Buddha. ‘Agama Cina’ di Malaysia merangkumi agama Buddha, Taoisme dan Confucianisme. Berdasarkan paparan awal di atas, dapat dijelaskan bahawa ajaran Buddha, Taoisme dan Confucianisme melatari sistem kepercayaan masyarakat Cina di Malaysia. Selain daripada itu, sistem kepercayaan yang disebut sebagai ‘Agama

Cina' atau *Chinese Religion* ini turut merujuk kepada anutan yang dibawa dari Tanah Besar China. Pengaruh persekitaran dan kelunturan terhadap keyakinan 'Agama Cina' telah menyebabkan masyarakat Cina melakukan pemelukan kepada agama yang bukan berlatar kehidupan tradisi masyarakat Cina asal.

Hampir sebahagian besar daripada masyarakat Cina negeri Terengganu tinggal di daerah Kuala Terengganu. Kewujudan mereka yang terdiri daripada pelbagai suku dan mempunyai latar belakang pendidikan dan sosio-ekonomi yang berbeza-beza telah menjadikan ibu kota ini sebagai pusat keagamaan bagi komuniti Cina. Hal yang demikian sekaligus menjadikan Kuala Terengganu berperanan sebagai pusat diaspora keagamaan bagi komuniti Cina. Perihal ini boleh diperhatikan melalui peranan yang dimainkan oleh badan-badan yang menaungi agama tersebut melalui pelaksanaan pelbagai kegiatan bentuk sosial dan amalan ritual. Antaranya:

i. Implimentasi Ajaran *Confucius* dalam Aspek Pendidikan

Dalam konteks negeri Terengganu, Yunus Ma (2001) menyatakan bahawa masyarakat Cina memberi perhatian kepada ajaran *Confucius* khususnya dalam aspek pekerjaan dan pendidikan. Ajaran *Confucius* yang berkaitan tentang ketenteraman hidup dan kekayaan mengisyaratkan betapa pengaruh Confucius hidup dalam masyarakat Cina Terengganu. Dalam aspek pendidikan, Sekolah Kebangsaan Chung Hwai Wei Seng di Kuala Terengganu memberi penekanan ajaran *Confucius* dalam kehidupan seperti berkasih sayang, hubungan yang baik antara anak dengan ibu bapa, adik dengan abang dan rakan taulan. Selain daripada itu, masyarakat Cina menzahirkan inti pati ajaran *Confucius* melalui amalan pemujaan nenek moyang dan orang yang telah meninggal dunia sebagai suatu penghormatan (Ann, 2011). Apabila diteliti dan diamati, penulis tidak menemui persatuan Confucius di negeri Terengganu.

Disebabkan ajaran ini lebih bercorakkan falsafah hidup, kelihatan masyarakat Cina tidak menzahirkan pegangan ajaran ini dalam bentuk penyembahan dan ritual. Justeru, ajaran *Confucius* tidak diinstitusikan seperti mana agama-agama lain di negeri ini. Mengukuhkan kenyataan ini Tan (2011) menyatakan bahawa ajaran Confucius sebenarnya merupakan sistem etika dan falsafah kerana *Confucius* dan pengikutnya tidak pernah membina sistem agama. Biarpun begitu, ajaran *Confucius* mempromosikan satu sistem etika yang cukup berhubungan dengan 'Agama Cina'. Kurangnya sistem etika yang koheren dalam Buddha dan Taoisme (Agama Cina) menjadikan pengajaran *Confucius* diberi perhatian dalam kehidupan masyarakat Cina. Dalam tradisional Cina, agama dan etika merupakan dua aspek yang berbeza.

Masyarakat Cina di negeri Terengganu lebih memahami dan menghayati falsafah ajaran *Confucius* dalam suasana akademik. Lantaran itu, pengajaran nilai-nilai yang baik seperti menghormati orang tua, hubungan dengan keluarga dan hubungan adik-

beradik diberi penekanan sejak sekolah rendah lagi. Melalui temu bual yang dilakukan dengan masyarakat Cina Muslim bagi melihat pengalaman keagamaan sebelum Islam, didapati informan tidak membicarakan aspek-aspek ajaran *Confucius*. Dalam kata lain, informan lebih banyak terdedah aspek-aspek pengajaran agama Buddha dan Taoisme. Ini menunjukkan ajaran *Confucius* tidak diamalkan dengan ritual-ritual yang khusus sebagaimana yang ada dalam agama Buddha dan Taoisme.

ii. Peranan Persatuan Buddha Terengganu Melalui Pembelajaran Moral

Tan (2011) menyatakan “Buddhisme Cina” di Malaysia tidak menampakkan satu sistem agama yang bebas. Namun begitu, ia merupakan agama yang mempunyai kredibiliti yang tinggi dalam mempengaruhi kehidupan orang Cina di Malaysia. Dalam konteks negeri Terengganu, masyarakat Cina berhijrah ke Terengganu membawa bersama kepercayaan Buddha dari Tanah Besar Cina. Masyarakat Cina Terengganu kebanyakannya berpegang kepada campuran ajaran Buddha Mahayana-Theraveda. Komuniti Cina menjadikan Persatuan Buddha Terengganu platform yang utama mendalami pengajaran agama Buddha. Melalui temu bual yang dijalankan dengan presiden Persatuan Buddha Terengganu, beliau menjelaskan bahawa antara tiga asas pengajaran utama Buddha ditekankan dalam pengajaran agama Buddha di negeri ini ialah ajaran tentang *Dana* iaitu melakukan sedekah, yang kedua ajaran tentang *Sila* iaitu mengikuti lima peraturan yang terdiri daripada larangan membunuh, larangan mencuri, larangan membuat perkara yang tidak bermoral kepada ahli keluarga, larangan bercakap bohong dan; larangan merosakkan badan dengan mengambil makanan seperti arak atau dadah, manakala ajaran yang ketiga ialah *Bhavana* yang mengajar penganutnya agar mengosongkan minda melalui meditasi bagi menghapuskan unsur-unsur yang tidak sepatutnya ada dalam minda.

Peranan mempromosikan pengajaran agama Buddha dalam kalangan komuniti Cina ini juga direalisasikan oleh Persatuan Buddhist Vihara dan Persatuan Nichiren Buddhisme. Walaupun bentuk ritual yang dilakukan oleh persatuan-persatuan ini adalah berbeza, namun setiap persatuan mempunyai matlamat yang sama iaitu mencorakkan penganut Buddha agar taat setia terhadap ajaran agama. Persatuan Buddha Vihara Terengganu berpusat di Jalan Air Jernih, Kuala Terengganu, Persatuan Nichiren Buddhisme di Marang dan Wakaf Tapai manakala Persatuan Buddha Terengganu berpusat di Jalan Syed Zain, Kuala Terengganu. Selain beroperasi di Kuala Terengganu, badan Buddha yang terbesar ini juga mempunyai cawangan di Jerneh, Dungun, Paka dan Kemaman. Persatuan Buddha Terengganu mewakili masyarakat Buddha yang terbesar di negeri Terengganu dengan mempunyai lebih daripada 2000 keahlian di daerah Kuala Terengganu (Wong, 2013).

Ann (2012) menjelaskan bahawa dalam konteks ajaran Buddha, banyak elemen dan unsur tradisi Cina dimasukkan. Selain unsur tradisi budaya Cina dimasukkan dalam

ritual agama Buddha, masyarakat Cina di negeri ini terpengaruh dengan unsur-unsur Buddha Theraveda yang disampaikan oleh sami-sami yang dibawa masuk dari Thailand. Walaupun wujud perbezaan dalam pelaksanaan ritual dalam aliran Mahayana dan Theraveda, namun bagi masyarakat Cina perkara ini bukanlah satu masalah besar memandangkan kebanyakan daripada mereka melaksanakan upacara keagamaan Buddha mengikut rasa keperluan. Tonggak kepada pengajaran Buddha ialah *dharma*. Persatuan Buddha Negeri Terengganu memainkan peranan dalam mempromosikan ahlinya ajaran *dharma*, membiasakan ahli dengan pengajaran Buddha, memupuk hubungan yang baik antara kaum melalui saluran pendidikan dan; menggalakkan ahli dan masyarakat awam mengamalkan hidup yang sihat. Antara aktiviti yang dijalankan oleh persatuan ini ialah pengajaran pendidikan moral kepada kanak-kanak melalui kelas tadika, melaksanakan upacara perkahwinan dan bimbingan rumah tangga oleh sami, mengadakan kelas *dharma* bagi penganut Buddha, mengadakan kem bahasa Inggeris dan kem pengajian *dharma*. Malah didapati dalam kalangan kanak-kanak berbangsa Melayu belajar di tadika yang dikelolakan oleh Persatuan Buddha Terengganu bagi mempelajari bahasa Mandarin sebelum melanjutkan pengajian ke sekolah beraliran Cina (Wong, 2013).

Berdasarkan kepada kenyataan di atas dan pemerhatian penulis sendiri ketika berada di kompleks Persatuan Buddha Terengganu, dapat dijelaskan bahawa pengajaran Buddha tidaklah semestinya rigid dan terikat tetapi nampak lebih luwes dan longgar demi penyesuaian terhadap kategori penganutnya. Mengambil kira majoriti masyarakat Cina tinggal di Kuala Terengganu, jumlah keahlian 2000 orang menunjukkan bahawa Persatuan Buddha Terengganu berhadapan cabaran getir dalam menarik minat masyarakat Cina mendekati agama ini. Justeru, Wong (2013) menyatakan bahawa dasar kerajaan yang tidak membenarkan kuil Buddha didirikan kerana bilangan ahli tidak mencukupi 2000 orang menyebabkan masyarakat Cina lebih tertumpu ke kuil Taoisme yang berselerak di negeri Terengganu dan telah berusia ratusan tahun.

iii. Aplikasi Nilai Kebaikan Melalui Amalan Ritual Taoisme

Istilah ‘Taoisme’ dikatakan agak mengelirukan kerana kepercayaan ini mengandungi dwi sistem iaitu falsafah dan agama. Konsep *dao* sering kali diterjemahkan sebagai *way* (jalan) yang merujuk kepada hubungan manusia dengan alam (Tan 2011). Menurut Yunus (2001) walaupun masyarakat Cina di negeri Terengganu tidak berpegang kepada falsafah Tao secara komprehensif, namun begitu mereka mengamalkan ritual Taoisme yang dikatakan boleh mendatangkan kebaikan dan kejayaan dalam kehidupan mereka. Misalnya amalan menolak roh-roh jahat dan menghormati orang tua, berbuat baik kepada ibu bapa, membenci pertelingkahan dan tidak menyakiti seseorang. Suatu kelaziman bagi masyarakat Cina yang berpegang

kepada Tao ini ialah memakai perhiasan yang berwarna-warni, dan memakai topeng berbagai bentuk semasa upacara tarian dijalankan.

Jika diperhalusi, sesungguhnya masyarakat Cina negeri Terengganu telah lama berpegang kepada ajaran-ajaran Taoisme memandangkan telah wujud kuil-kuil Tao yang telah berusia ratusan tahun di negeri ini. Dalam ajaran Taoisme, ritual keagamaan lebih tertumpu kepada sembah kepada dewa-dewa dan para pahlawan. Walaupun terdapat banyak kuil-kuil ibadat Taoisme di negeri Terengganu seperti tokong Sam Poh Kong, Jeram, Hulu Nerus, Tokong Yong An Konglot, Rumah Berhala Thai Tze, Kampung Batu Lima, Dungun, Tokong Teck Choon Ong, Kampung Tirok di Serada, namun masih belum didapati persatuan Taoisme yang khusus di negeri ini. Selain daripada itu, bilangan tokong-tokong Taoisme di negeri Terengganu lebih banyak dan lebih tua daripada tokong Buddha yang sedia ada (Cheong, 1991).

Tan Yao Sua et al. (2012) menjelaskan bahawa kuil-kuil Taoisme di negeri Terengganu diuruskan oleh Persatuan-Persatuan Etnik Cina. Sebagai contoh Persatuan Hainan Terengganu menguruskan kuil Tian Hou Gong manakala Persatuan Hokkien Terengganu menguruskan kuil He An Gong. Oleh sebab bilangan kuil Taoisme di negeri Terengganu lebih banyak daripada kuil Buddha, keadaan ini sering kali menimbulkan kekeliruan dalam kalangan masyarakat Cina sendiri, komuniti bukan Cina dan pihak kerajaan sendiri. Menurut Wong (2013), kerajaan mengagihkan dana kepada rumah-rumah ibadah masyarakat Cina berdasarkan bilangan rumah ibadah bukannya kepada jumlah keahlian. Ekoran daripada itu, peruntukan yang kecil diperoleh oleh kuil Buddha memandangkan bilangan kuil Taoisme lebih banyak walhal Persatuan Buddha Terengganu cawangan Kuala Terengganu mempunyai keahlian lebih daripada 2000 orang dan majoriti masyarakat Cina di negeri Terengganu berpegang kepada ajaran Buddha.

Mengikut Wang (1978), Taoisme dan Buddha agak sukar dibezakan kerana banyak unsur-unsur tahyul, sihir dan penilikan nasib dimasukkan dalam sistem beragama. Malahan juga percampuran elemen-elemen lain dalam Taoisme bukan hanya dari agama Buddha. Dalam konteks negeri Terengganu, Tan Chee Beng menyatakan bahawa masyarakat Cina Terengganu melakukan adaptasi dalam pemujaan dengan memasukkan unsur-unsur tahyul dan khurafat yang wujud dalam masyarakat Melayu seperti mempercayai adanya penunggu, hantu, keramat dan sebagainya (Abd Wahid & Faezah, 2001). Perihal ini juga diakui oleh Wong (2013) yang menyatakan bahawa sama ada sedar atau tidak, kebanyakan masyarakat Cina di negeri Terengganu mengamalkan ajaran Taoisme khususnya dalam aspek penghormatan orang tua, pengurusan kematian dan kepercayaan terhadap dewa. Ini menjelaskan bahawa walaupun masyarakat Cina di negeri Terengganu mengakui berpegang kepada agama

Buddha, namun dalam masa yang sama banyak elemen-elemen Taoisme diamalkan dalam kehidupan seharian mereka. Kepercayaan tahyul dalam Taoisme ini bukan hanya dibawa dari Tanah Besar Cina malah berlaku juga penambahan dalam ritual mengikut kehendak penganutnya. Dalam kata lain didapati dalam kalangan masyarakat Cina Taoisme Terengganu mengamalkan unsur-unsur tahyul yang diadaptasi dari persekitaran kehidupan masyarakat Melayu setempat.

iv. Ekpresi Penghormatan Melalui Penyembahan Nenek Moyang

Selain daripada itu, ritual yang dikenali ‘penyembahan nenek moyang’ pada hari ini telah berkembang menjadi suatu sistem agama yang tersendiri. Walaupun banyak unsur-unsur berorientasikan keharmonian keluarga dimasukkan dalam ritual ini, namun amalan penyembahan nenek moyang bukan diasaskan oleh *Confucius* (Tan, 2011). Orang tua yang meninggal dunia akan disembah kerana ia mempunyai jurai keturunan keluarga. Kebiasaannya anggota keluarga akan berkabung selama 100 hari dengan memakai secebis kain di lengan bergantung kepada statusnya di dalam keluarga. Antara perkara yang diberi perhatian oleh komuniti Cina ialah perayaan *Ching Ming* yang merupakan suatu bentuk ritual memperingati nenek moyang dan saudara mara yang meninggal dunia. Kebiasaannya juga satu ruang khusus untuk melaksanakan upacara penyembahan nenek moyang yang telah meninggal diletakkan dalam rumah. Selain daripada itu, masyarakat Cina Terengganu juga menyembah “Datuk” (merujuk kepada penyembahan tokoh Melayu yang kuat beriman). Pada kebiasaannya juga rumah kecil berwarna merah didirikan dan dipersiapkan dengan makanan untuk disembah. Cheong (1991) menyatakan bahawa, masyarakat Cina di negeri Terengganu banyak menubuhkan persatuan-persatuan yang berteraskan kematian bagi menguruskan segala perihal yang berkaitan. Pengalaman sebelum memeluk agama Islam seorang informan yang asalnya beragama Buddha menceritakan upacara penyembahan dalam urusan pengebumian sebagaimana berikut:

Kalau emak saya mati saya pergi. tapi orang Melayu tidak beri (tidak bagi) pergi.. bila saya pergi saudara mara memang ramai.. dia pun masing-masing mari duduk dekat saya dia tanya boleh pergi mari (datang).. saya kata boleh mari cuma syaratnya, satu tak boleh pergi sembahyang..lepas itu waktu pergi kubur.. saya boleh pergi kubur .. lepas itukan ia kena lingkung (keliling) semua .. lepas itu saya pergi tengok bila waktu turun mayat tuu. Lepas itu.. bila nak tanam dia kata kena kepal tanah, yang tu dari segi dia punya adat saya pun *confuse* takut ada unsur agama sebab dia ada sembah ..sebut dia lepor (lontar) pertama dia ada sebut begini-begini.. saya pun kata tak boleh hak ni... adat orang Cina pergi kat mayat tuu kena menangis, kena paksa menangis jadi perkara tu wajib... saya kata dalam Islam perkara ini tak boleh menangis...Bila saya begitu dia (keluarga bukan Muslim) pun senyap lah tak kata apa-apalahh... Memang pada masa tu segelintir saudara mara pandang saya

serong..tapi macam adik beradik datang ke marilah buat dengan kita apa semua ... Lepas itu ayah saya bila mak saya mati tuu..saya adalah dia kata ini boleh makan dan ini ni tak boleh makan macam air, kuih ... lepas itu masa gali kubur tu orang ada ah khabar ni kena pakai...lepas itu saya kata ni keagamaan.. saya kata ni tak boleh pakai .. Cuma saya kata ok sebagai nak menghormati saya pakai jugaklah tali hak ikat warna merah... dicucuk dengan jarum. (Resp # 07 (Hokkien) dalam Azarudin 2015).

Ujaran responden di atas menceritakan tentang situasi ritual upacara pengebumian apabila berlakunya kematian dalam kalangan keluarga. Jelasnya, walaupun masyarakat Cina menganut agama Buddha, wujud kombinasi kepelbagaian amalan dalam kehidupan beragama masyarakat Cina di negeri Terengganu seperti memakai pakaian tertentu dan mengikat kain pada lengan. Sebagai tanda peringatan, si mati dimakamkan di kawasan perkuburan yang khusus walaupun tidak jelas anutan kepercayaan. Amalan penyembahan terhadap roh si mati masih menjadi kepercayaan yang turut membentuk falsafah keagamaan masyarakat Cina di negeri Terengganu. Gabungan-gabungan upacara agama dan kebergantungannya dianggap menjadi pelindung dan dimanifestasikan melalui penghormatan terhadap nenek moyang.

vi. Melakukan Pemelukan Agama Kristian

Komuniti Cina di Malaysia merupakan etnik yang menganut pelbagai agama. Selain daripada menganut ‘agama Cina’, ramai dalam kalangan komuniti ini melakukan penukaran agama Kristian. Berdasarkan Laporan Banci Penduduk dan Perumahan (2010), komuniti Cina yang beragama Kristian di Malaysia ialah sebanyak 26 Walau bagaimanapun perangkaan terkini masyarakat Kristian di negeri Terengganu hanya seramai 2641 orang. Jumlah ini merupakan 0.3% daripada jumlah penganut Kristian di Malaysia.

Komuniti Kristian di negeri Terengganu terdiri daripada keturunan masyarakat Kristian yang telah lama tinggal di negeri ini. Selain daripada itu, kebanyakan mereka adalah terdiri daripada golongan yang melakukan penukaran agama kerana mengalami kesukaran dalam kehidupan dan memerlukan kebajikan. Keadaan semasa memperlihatkan hanya sebahagian kecil masyarakat Cina asal negeri ini yang memeluk agama Kristian. (Stephen, 2013. Penyebaran agama Kristian ke negeri Terengganu direkodkan bermula pada tahun 1828 apabila mubaligh Kristian iaitu M. Medhurst datang memperkenalkan agama ini kepada masyarakat Cina yang tinggal di Kuala Terengganu (Khoo, 2009). Bertitik tolak dari itu, agama Kristian mula bertapak di negeri Terengganu melalui pemelukan agama ini dalam kalangan bukan Muslim khususnya masyarakat Cina yang tinggal di bandar.

Stephen (2013) menyatakan bahawa terdapat 10 buah rumah ibadah Kristian di Kuala Terengganu yang kebanyakannya menyewa di rumah-rumah kedai di bandar-bandar

utama Terengganu. *Terengganu Presbyterian Church* merupakan gereja yang tertua didirikan pada tahun 1963 oleh An Li Xun dan Lu Tian Liang. Dalam konteks ini, kedai-kedai yang disewa untuk dijadikan pusat keagamaan Kristian tidak dinamakan gereja tetapi dipanggil sebagai *Parish*. Hanya satu gereja sahaja yang terdapat di negeri Terengganu iaitu *Terengganu Presbyterian Church* di Jalan Air Jernih, Kuala Terengganu. Berdasarkan rekod sehingga tahun 2001 terdapat seramai 400 orang Cina Terengganu yang menganut agama Kristian di Kuala Terengganu (Yunus, 2001). Pada tahun 2013 statistik masyarakat Kristian di Kuala Terengganu yang direkodkan adalah kebanyakannya dari bangsa Cina dan berjumlah lebih daripada 800 orang. Persatuan Kristian Terengganu mahu pun rumah-rumah ibadah mereka mempunyai kekangan besar untuk menyampaikan ajaran kepada masyarakat Melayu Muslim. Ini disebabkan pihak Jabatan Agama Islam tidak membenarkan komuniti Muslim memasuki premis gereja (Stephen, 2013).

Berdasarkan kenyataan di atas, dapat dijelaskan bahawa mubaligh-mubaligh Kristian mendirikan rumah ibadah mereka di bandar Kuala Terengganu kerana kebanyakan masyarakat Cina tinggal di bandar ini. Perkembangan semasa memperlihatkan Persatuan Kristian di Terengganu menumpukan perhatian dalam bidang pendidikan, pekerjaan dan intelektual. Langkah yang paling awal dalam bidang pendidikan ialah menubuhkan tempat asuhan kanak-kanak, kelas pengajian agama pada setiap hari Khamis hingga Ahad, kelas *children ministry* dan *student ministry*. Walaupun orang Cina Terengganu melakukan penukaran agama Kristian, didapati mereka masih dapat mengekalkan identiti dan jati diri sebagai bangsa Cina. Didapati, tidak wujud perbezaan yang signifikan dari aspek gaya hidup, adat dan budaya pada sebelum dan selepas masyarakat Cina melakukan pemelukan agama Kristian. Biarpun begitu identifikasi Cina Kristian boleh dikenali melalui pemakaian lambang salib atau menggantung lambang tersebut di pintu masuk rumah bagi menunjukkan bahawa mereka adalah penganut Kristian Protestan. Manakala bagi masyarakat Cina yang berpegang kepada Katolik pula, gambar atau patung *Jesus* akan dilekatkan pada pintu masuk kediaman.

Penukaran agama Kristian di negeri Terengganu pada hari ini memperlihatkan pola yang agak perlahan memandangkan masyarakat Cina di negeri ini tidak mempunyai keperluan mendesak untuk melakukan penukaran agama sebagaimana pada waktu yang sebelumnya. Atas dasar ini, Persatuan Kristian Terengganu lebih menumpukan kepada soal kebajikan dan memberi pertolongan kepada golongan yang memerlukan. Selanjutnya Stephen (2013) melihat situasi penukaran agama Kristian dalam kalangan masyarakat Cina di negeri-negeri Pantai Barat dan masyarakat Cina di Terengganu adalah berbeza kerana masyarakat Cina di Terengganu merasa selesa dengan kehidupan yang sedia ada. Sebaliknya, penukaran agama Kristian dalam kalangan masyarakat Cina di pantai Barat banyak di dorong oleh kesukaran dalam hidup. Selain

itu, Persatuan Kristian di negeri Terengganu juga berhadapan dengan cabaran dari kepimpinan kerajaan semasa yang tidak membenarkan lambang salib dipamerkan, larangan penggunaan papan tanda gereja dan kesukaran untuk mendapat tanah untuk mendirikan gereja. Keadaan ini dilihat melambatkan proses penyebaran agama Kristian di Terengganu walaupun agama ini telah bertapak lebih 80 tahun di negeri ini. Kehadiran rumah-rumah ibadah Kristian di bandar-bandar Terengganu menunjukkan para mubaligh cuba menarik masyarakat Cina yang tinggal di kawasan tersebut terhadap agama Kristian.

vii. Menjadi Komuniti Cina Muslim

Selain berpegang kepada agama yang diwarisi daripada Tanah Besar China dan agama Kristian, terdapat dalam kalangan komuniti ini melakukan penukaran agama Islam. Memandangkan lebih 95% penduduk negeri Terengganu adalah beragama Islam, maka sedikit sebanyak ia memberi impak yang tersendiri kepada komuniti bukan Muslim yang tinggal di negeri ini. Berdasarkan data pemelukan agama Islam 2000-2011 di negeri Terengganu, jumlah 53 % atau 309 orang yang memeluk agama Islam di negeri Terengganu adalah datangnya dari komuniti Cina (Pejabat Agama Terengganu, 2012). Melalui data-data pengislaman yang diperolehi juga, didapati sebahagian besar daripada masyarakat Cina yang melakukan penukaran agama adalah berasal dari agama Buddha. Menurut Norhana (2012), atmosfera kehidupan dan pentadbiran di negeri Terengganu yang mengambil berat kepada soal-soal agama telah memberi peluang yang luas kepada masyarakat Cina yang telah memeluk agama Islam untuk mendalami ajaran agama tersebut. Terdapat tiga pertubuhan NGO dakwah dan satu badan dakwah yang diselenggarakan oleh kerajaan negeri Terengganu yang menguruskan pembangunan dan penambahbaikan agama Islam dalam kehidupan komuniti Cina Muslim.

Majlis Agama Islam dan Adat Melayu Negeri Terengganu atau dikenali sebagai MAIDAM merupakan satu-satunya badan kerajaan yang berfungsi untuk memastikan pengurusan dan perjalanan hal ehwal Islam di negeri ini pada landasan yang betul termasuk dalam perihal Saudara Baru khususnya komuniti Cina. Di bawah badan induk tersebut, Jawatankuasa Kegiatan Hal Ehwal Islam dan Jawatankuasa Temu duga Pendakwah merupakan dua badan kecil yang mengendalikan urusan-urusan yang berkait Saudara Baru di negeri Terengganu. Jawatankuasa Kegiatan Hal Ehwal Islam berperanan merancang dan mencadangkan program-program yang sesuai untuk dilaksanakan bagi memajukan pentadbiran hal ehwal agama Islam dari aspek dakwah, pendidikan, penyelidikan, pembangunan rohaniah dan akhlak serta pembinaan insan. Manakala Jawatankuasa Temu duga Pendakwah memilih para pendakwah bagi menyebarkan agama Islam dan memberi latihan kepada golongan Saudara Baru. Pengurusan terhadap Saudara Baru di negeri Terengganu diletakkan di bawah

pengelolaan Pusat Latihan Saudara Baru di Kompleks Darul Hidayah, MAIDAM yang terletak di Jalan Sultan Omar, Kuala Terengganu (Abdul Halim, 2012).

Manakala itu, Persatuan Darul Fitrah negeri Terengganu ditubuhkan untuk menjaga kebajikan masyarakat Saudara Baru di negeri Terengganu. Badan dakwah NGO ini juga berfungsi menyatukan masyarakat Saudara Baru dengan komuniti Muslim di sekeliling melalui program-program bersama. Selain daripada itu, Persatuan Darul Fitrah menjalankan program dakwah kepada masyarakat *non*-Muslim secara harmoni dan bertanggungjawab. Persatuan sukarela berdaftar bukan kerajaan ini ditubuhkan oleh sekumpulan Saudara Baru dan golongan tenaga profesional. Objektifnya adalah memberi khidmat kebajikan secara menyeluruh khasnya kepada Saudara Baru melalui pendidikan, kaunseling dan dakwah bagi memantapkan keimanan dan keyakinan terhadap agama Islam melalui pelbagai program serta aktiviti yang disusun rapi (Norhana, 2012).

Malaysia Chinese Muslim Association (MACMA) Terengganu juga merupakan badan dakwah NGO negeri Terengganu ditubuhkan pada tahun 1995 oleh Encik Jaafar Ng bin Abdullah. Pada peringkat awal MACMA hanya mempunyai 41 orang ahli sahaja. Keahlian persatuan ini terus berkembang, sehinggakan hanya selepas dua tahun iaitu pada tahun 1997, MACMA berjaya mengumpul keahlian sehingga 300 orang anggota orang ahli (Yunus Ma, 2001). Tumpuan program yang dijalankan dilihat lebih khusus kepada masyarakat Cina Muslim. Objektif MACMA adalah menyatukan masyarakat Cina Muslim dengan masyarakat Muslim yang lain, menjaga kebajikan masyarakat Cina Muslim dan; memastikan kelangsungan adat dan budaya dalam kalangan masyarakat Cina terpelihara. Selain turut melibatkan masyarakat Melayu untuk bersama komuniti Cina Muslim, aktiviti yang dijalankan oleh MACMA juga membabitkan penyertaan masyarakat Cina bukan Muslim. Pada hari ini, MACMA Terengganu dipengerusikan oleh Norhana Ng Abdullah. Oleh kerana Norhana menjadi pengerusi Persatuan Darul Fitrah Terengganu dan MACMA Terengganu, justeru itu kedua-dua aktiviti banyak dilakukan di ibu pejabat yang sama bertempat di 1634 K & L, Taman Had, Jalan Ibrahim, Bukit Besar 21100 Kuala Terengganu (Norhana, 2012).

Selanjutnya, Persatuan Kebajikan Islam Malaysia (PERKIM) cawangan negeri Terengganu terletak di Kampung Bukit Kecil, Kuala Terengganu ditubuhkan pada 26 September 2007. Objektif PERKIM Terengganu ialah menguruskan hal ehwal dan kebajikan saudara baru, memastikan saudara baru mendapat perlindungan dan keselamatan daripada ancaman keluarga dan bukan keluarga yang menentang penukaran agama mereka, memastikan saudara baru mendapat pendidikan ilmu fardu 'ain dan Al-Quran, menyediakan bengkel penjaan ekonomi seperti kemahiran jahitan untuk saudara baru, melakukan kegiatan dakwah untuk Orang Asli

dan; menjalankan program-program bagi mengeratkan hubungan silaturahim saudara baru dan jua masyarakat Orang Asli (Mohd Sufri, 2012).

Walaupun MACMA dan PERKIM berada di bawah pengurusan yang berbeza, didapati wujud kesamaan dari aspek hala tuju pertubuhan-pertubuhan dakwah ini iaitu memberi perhatian kepada saudara baru yang melakukan pemelukan agama Islam di negeri Terengganu. Justeru, tidak hairan sekiranya banyak program-program yang dijalankan untuk saudara baru di negeri Terengganu lebih bersifat kerjasama antara badan dakwah NGO. Antara program yang dilakukan yang berkaitan dengan komuniti Cina ialah dialog keharmonian antara agama, malam Tautan Kasih, Sambutan Tahun Baru Cina, program mengenal budaya, ‘*Mosque Tour*’ dan sambutan hari kebesaran Islam.

Ternyata Kuala Terengganu berperanan sebagai pusat diaspora keagamaan bagi komuniti Cina. Ini adalah kerana, hampir sebahagian besar daripada masyarakat Cina negeri Terengganu tinggal di daerah Kuala Terengganu yang terdiri daripada pelbagai suku, latar belakang pendidikan dan sosio-ekonomi sekali gus menjadikan ibu kota ini sebagai pusat keagamaan bagi komuniti Cina. Selain menjadi pusat pentadbiran dan perniagaan negeri Terengganu dan dalam masa kewujudan pelbagai pusat ibadah yang berusia ratusan tahun menjadikan Kuala Terengganu sebagai pusat pengkajian awal sejarah masyarakat dan agama komuniti Cina. Selain daripada itu juga di Kuala Terengganu, terdapat beberapa badan kebajikan Kristian dan badan-badan dakwah NGO Islam yang menguruskan hal ehwal komuniti Cina yang melakukan penukaran agama khususnya dari aspek kebajikan dan pemeraksanaan agama.

KESIMPULAN

Secara keseluruhan dapat dijelaskan bahawa, terdapat dua kumpulan agama masyarakat Cina di Kuala Terengganu iaitu kelompok yang mengekalkan kepercayaan diwarisi dari tanah besar China dan disesuaikan dengan pengaruh-pengaruh yang ada pada persekitaran. Kelompok pertama ini mewakili jumlah yang terbesar dalam komuniti Cina di Kuala Terengganu. Manakala kelompok kedua ialah masyarakat Cina yang melakukan penukaran agama kepada Kristian dan Islam. Proses misionari yang sudah menjangkau ratusan tahun menjemput ramai daripada kalangan komuniti Cina untuk melakukan pemelukan agama Kristian. Mubaligh-mubaligh Kristian yang kebanyakannya terdiri dari kalangan masyarakat Cina sendiri mendirikan *Parish* (rumah ibadah Kristian) di bandar-bandar bagi mendekati masyarakat Cina kepada Kristian. Manakala proses sosialisasi dengan komuniti tempatan yang beragama Muslim menyebabkan wujud kumpulan dalam kalangan komuniti Cina memeluk agama Islam. Justeru, dilihat bahawa perkembangan agama masyarakat Cina di negeri Terengganu banyak di dokong oleh persatuan-persatuan agama dan peranan yang dimainkan rumah-rumah ibadah.

Dicadangkan kajian-kajian akan datang boleh dilakukan menyentuh secara spesifiknya peranan dan kerjasama antara badan-badan agama; dan sumbangannya kepada perpaduan negara. Ini kerana peranan badan-badan agama cukup signifikan dalam menjamin keutuhan dan kemakmuran negara terjaga dan terpelihara.

RUJUKAN

- Abdul Wahid Jais & Faezah Kassim. (2001). Unsur-Unsur kepercayaan orang Melayu dalam kepercayaan orang Cina: Satu kajian awal, dalam *Islam dan Kefahaman-Kefahaman Agama*, ed. Faizuri & Mohd Kamil Abd. Majid, 41-63. Kuala Lumpur: Universiti Malaya.
- Abdullah Munshi. (1960). *Kisah pelayaran Abdullah*. Edited by Kassim Ahmad. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Azarudin Awang. (2015). Kajian dialog kehidupan masyarakat Cina Muslim Terengganu sebelum & selepas konversi, (Tesis PhD), Universiti Malaya.
- Ann Wan Seng. (2011). *Biar orang Cina pimpin Islam*. Ampang: Mihas Grafik Sdn Bhd.
- Bancian Jabatan Perangkaan Malaysia. (2010). Bancian penduduk Negeri Terengganu.
- Buyong Adil. (1974). *Sejarah Terengganu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa & Pustaka.
- Cheong Meng Ngai. (1991). Sejarah kedatangan dan penempatan orang Cina di Kuala Terengganu (1800-1940). (Latihan Ilmiah), Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Dunmore, J.. (1973). French Visitors to Terengganu in The Eighteenth Century. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society (JMBRAS)* 46(1), 145-49.
- Khoo Kay Kim. (2009). The emergence of plural communities in the Malay peninsula before 1874. In *Multiethnic Malaysia, past, present and future*. Ed. Lim Teck Ghee et al. Petaling Jaya: Strategic Information and Research Development Centre.
- Lamat Jusoh. (1975/76). Komuniti China di Kuala Terengganu. *Jurnal Sejarah Universiti Malaya*, 1(1), 1-20.
- Laporan Am Banci Penduduk dan Perumahan. (2000). Putrajaya: Jabatan Statistik Malaysia.
- Mohamad Anwar Omar Din & Nik Anuar Nik Mahmud. (2009). *Dirgahayu Tuanku Sejarah kesultanan Terengganu 1708-2008*. Kuala Terengganu: Yayasan Sultan Mizan.
- Muhammad Saleh Haji Awang, Mohd. Yusof Abdullah, Mohamad Abu Bakar. (1992). *Sejarah Darul Iman*. Kuala Terengganu: Yayasan Islam Terengganu.

- Muhammad Yusoff Hashim. (1991). *Terengganu Darul Iman, tradisi persejarahan Malaysia*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa & Pustaka.
- Purcell, V. (1965). *The Chinese in Southeast Asia*. London: Oxford University Press.
- Rahmah Ismail. (2008). Pembangunan ekonomi Negeri Terengganu. Dalam *Persidangan Antarabangsa Tiga Abad Kesultanan Terengganu 1708-2008* anjuran UDM & Yayasan Di Raja Sultan Mizan.
- Tan Yao Sua, Thock Ker Pong, Kamarudin Ngah & Goh Soo Khoo. 2012. Maintenance and propagation of Chinese culture in a Malay state: the roles of the Chinese associations in Kuala Terengganu. *Asian Ethnicity*, 13(4), 441-67.
- Tan Chee Beng. (2011). Agama Cina di Malaysia: Satu pandangan umum. *Jurnal Terjemahan Alam & Tamadun Melayu*, 2(2), 77-98.
- Wan Salihin Wong Abdullah et al. (2002). *Warisan Terengganu*. Kuala Terengganu: KUSTEM.
- Wang Gungwu. (1978). *Kebudayaan Cina*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Pustaka.
- Zheng, Yunus Ma Abdullah. (2001). Persepsi orang Cina di Kuala Terengganu terhadap Agama Islam, (Tesis Sarjana), Universiti Malaya.